

Lamprecht, Arnošt

Teze k fonologickému vývoji praruštiny

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1968, vol. 17, iss. A16, pp. [59]-73

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100124>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ARNOŠT LAMPRECHT

TEZE K FONOLOGICKÉMU VÝVOJI PRARUŠTINY

V našem článku se pokusíme podat základní teze k vývoji fonologického systému ruského od rozhraní praslovanského a praruského období až do rozhraní stol. XIV. a XV.¹

Vývoj od praslovanštiny k praruštině probíhal postupně. Nebudeme tu vy počítávat všechny známé rysy východoslovanské, které charakterizovaly východní skupinu v rámci praslovanštiny. Je však nepochybné, že jedním ze základních znaků východoslovanských dialektů byl vývoj skupin *tort*, *tolt*; ty jak známo daly přes přechodný stupeň *tor^{ot}*, *tol^{ot}* nakonec *torot*, *tolot*. Je to vývoj téměř historický, který se udál v rozmezí IX.—X. stol. s dozníváním ve stoletích následujících, jak o tom svědčí ta okolnost, že *o* v *torot*, *tolot* nepodléhá ukrajinskému náhradnímu dloužení (čili to byl vokál blízký jerovým hláskám, pokud jde o kvantitu).

Dalším neméně významným jevem a mezníkem ve vývoji je zánik nosovek. Nosové *ę*, které bylo původně dlouhé, nabylo širokou artikulací [ä], aby se vyrovnalo s příslušnou dlouhou nenosovou samohláskou, totiž *ě*, které znělo tehdy jako *ä*. Podobně nosové *ę* získalo úzkou artikulaci *ɥ*, aby odpovídalo dlouhému *u*. Tím se ovšem obě nosovky od sebe foneticky oddálily a jejich společný příznak — nosovost se postupně oslabovala, až přešly v samohlásky ústní,² a to *ä* a *u*, srov. *męso* > *mäso*, *będq* > *budu*. Tento proces však způsobil, že původní dlouhé *ě* (foneticky *ä*) se začalo od nově vznikajícího *ä* diferencovat a jeho artikulace se stala užší. Vznikl tak tento systém dlouhých samohlásek:

i *y* 'u/u
ě
ä *a*

Jak je vidět jde o asymetrický systém bez příslušné zadní dlouhé k *ě*. Taková hláska se dotvořila z původního krátkého *o* pod intonací novoakutovou, srov. *vôla*, *narôd* atd.

Zánikem nosovek a vznikem širokého *ä*, před nimž se rovněž jako před všemi vokály předními začaly konsonanty mírně palatalizovat, je dovršeno východoslovanské jazykové společenství, mající po stránce jazykové ještě stále praslovanský charakter. Trvaly totiž jery a s nimi platil i nadále zákon otevřených slabik, neprovádělo se na rozdíl od ostatních slovanských jazyků stahování, dovršoval se vývoj od *tor^{ot}* k *torot* atd. Slabší palatalizace konsonantů před předními vokály byla tehdy jen fonetická. Palatalizované konsonanty byly jen variantami příslušných tvrdých konsonantů.³ Byly tu však i některé konsonanty skutečně palatální, a to *ř*, *l*, *n*, *š*, *ž*, *č* a *š'*, *ž'*, *č'*. Proti tvrdému *r*, *l*, *n* a *s*, *z* byly tedy už v praslovanském období příslušné měkké *ř*, *l*, *n*, *š*, *ž*. Tak tomu bylo na východoslovanském území. Fonetická kvalita a systémové za-

členění mohly být ovšem na různých částech praslovanského území různé. Např. nepárové *š* splynulo na západoslovanském území se *š'*, kdežto párové *č*, *dž* se udržely (v polštině v depalatalizované podobě dodnes, v češtině *dž* se změnilo v *z'* a potom se depalatalizovalo). Na východoslovanském území se naopak udržely párové *š*, *ž* (vzniklé velmi brzy z *dž*), kdežto nepárové *č* splynulo na severoruském území s *č*. Na témž východoslovanském území se původní *ř*, *l*, *n*, *š*, *ž* ztotožnily s palatalizovanými variantami konsonantů vzniklými před předními vokály. Došlo tak v této pozici k neutralizaci protikladu *r* — *ř*⁴ atd.

Základním mezníkem ve vývoji fonologického systému a koncem jeho praslovanského charakteru je zánik a vokalizace jerů. Jery zanikly na celém slovanském území, nikoli však všude současně. Na Rusi byl vývoj opožděn asi o 100—150 let. Chceme-li jejich zánik a vývoj v plné vokály pochopit, musíme se na věc podívat z hlediska celoslovanského. Dlouhé i krátké vokály se od sebe v průběhu vývoje kvalitativně oddálily, takže v jistém časovém rozmezí fonologická kvantita v praslovánštině vlastně neexistovala. Začala se obnovovat až v důsledku pozdně praslovanského krácení dlouhých vokálů a dlužení krátkých vokálů. Jery, které byly ultrakrátké a neměly k sobě příslušné dlouhé, zůstaly mimo tuto se obnovující korelaci kvantity, a tedy jim bylo souzeno zaniknout.⁵ Na ostatním slovanském území tento zánik urychlilo tzv. stahování. V důsledku stahování se totiž kvantitativní korelace obnovila v celém rozsahu, a to i v slabikách koncových, srov. *dobraja* — *dobra* > *dobrá* — *dobra*. Plně obnovení kvantitativní korelace bylo proto mocným impulsem k zániku jerů. Na Rusi, kde stahování nenastalo, tento impuls ovšem nemohl působit; působilo tu jen krácení vokálů a jejich dlužení pod novým akutem. Proto je tu vývoj poněkud opožděn. Zánikem jerů přestal platit praslovanský zákon otevřených slabik, srov. *сѣнь* > *sen*, *дѣнь* > *den'*, *вѣсь* > *voš'* atd. Vznikaly tak rovněž skupiny souhláskové, v nichž docházelo k různým asimilačním a disimilačním procesům atd. Vývoj tu však nešel jed-
notným způsobem na celém území.

Daleko nejzávažnějším důsledkem zániku jerů je však vznik konsonantické měkkostní korelace. Po zániku jerů se totiž fonologicky osamostatnily přední varianty palatalizovaných vokálů a vznikly tak jako samostatné fonémy *p'*, *b'*, *v'*, *m'* a dále *t'*, *d'*. Varianty *n'*, *r'*, *l'*, *s'*, *z'* se ztotožnily s původními měkkými konsonanty ve všech pozicích. Vznikla tak rozvinutá měkkostní korelace, která však měla v jednotlivých slovanských jazycích svůj specifický vývoj. Zdá se, že na jižní části východoslovanského území byla palatalizace před *e*, *i* slabší než před původními *ě* a *ä*, což vedlo později k depalatalizaci.

Vznik měkkostní korelace měl však i svůj odraz v systému vokalického. Původně samostatné fonémy *y*, *ä* se staly variantami *i*, *a*; po měkkých totiž vystupovalo jen *i*, po tvrdých *y*, po měkkých *ä*, po tvrdých *a*, srov. *б'ит* — *byt*, *бур'я*, *говор'я* — *gora*. Realizace *ä* byla různá podle fonetického okolí. Mezi měkkými konsonanty byla blíže *ä*, před tvrdým konsonantem nebo na konci slova blíže *a*. Mezi měkkými konsonanty se mohlo toto *ä* později ztotožnit s *e*, což je podstata severoruské přehlásky *ä* > *e*, srov. *п'ят'* > *p'et'*, *вз'ят'* > *vz'et'*⁶ atd.

Vznikem měkkostní korelace byla ohrožena i fonologická samostatnost vokalického páru *e* — *o*. Vokál *e* se totiž v důsledku praslovanské přehlásky vyskytoval vždy po měkké, vokál *o* pak po tvrdé. Tomu se odpomohlo změnou

'e > 'o, srov. *v'el* > *v'ol*, *pl'el* > *pl'ol*, *p'es* > *p'os'* atd. V které pozici změna původně nastala, nevíme. Snad v zavřené slabice před tvrdým konsonantem, srov. *v'el* > *v'ol*, snad před nosovým *m*, *n*, jak svědčí nejstarší doklady *sъkazomъ*, *mužomъ*, *blažomъ*, *umъřomu*. Jedna věc je jistá, že vznikem zavřených slabik došlo k těsnějšímu sepětí vokálu s následujícím konsonantem. Změna 'e > 'o pak zároveň dokazuje, že obě varianty krátkého vokálu *e/o* si byly velmi blízké, takže mohly přecházet jedna v druhou. Změnou 'e > 'o vznikla situace, že se vokál *o* mohl nacházet jak po tvrdé, tak i po měkké, srov. páry *nos* — *n'os*, *vol* — *v'ol*. Tím došlo k fonematickému osamostatnění *o*, a tedy i *e* se stalo (jako zbývající alternující člen) samostatným fonémem. Fonologizaci dovršila i změna 'e > 'o na konci slov, ať už šlo o změnu fonetickou nebo o změnu podmíněnou morfoložicky, srov. *žil'jo*, *lic'o*, severorusky *mor'o*, *pol'o*. Pokud jde o chronologii změny, je třeba říci, že nastala až po zániku jerů (tj. nejdříve na sklonku XII. a na počátku XIII. stol., jak to také dokládají staroruské památky), srov. i *psъ* > *p'es* > *p'os'*; přihlédneme-li i k ukrajinštině, pak až po ztvrdnutí slabik s pův. *e*, tedy po depalatalizaci *p'e* > *pe*, ..., *t'e* > *te*, ..., *s'e* > *se*... atd. Pokud jde o š', ž', změna se prováděla i po těchto původně měkkých konsonantech, srov. uvedené doklady *mužomъ* atd. i obdobné doklady ukrajinské, přetrvala však až do doby, kdy tyto konsonanty ztverdly, srov. *molod'ož*, *id'oš*, tj. do XIV. stol., minimálně do jeho počátku.

Ve vývoji východoslovanských jazyků nedocházelo jen k palatalizacím, nýbrž i k opačnému procesu — depalatalizaci. K takové depalatalizaci došlo po zániku jerů a vzniku měkkostní korelace v konsonantických skupinách. Tím však nebyl nijak narušen systém korelace, nýbrž právě naopak tím, že se vytvořily neutralizační pozice, se vzájemná systémová vázanost tvrdých a měkkých konsonantů jen upevnila. Depalatalizace nastala před dentálami⁸ (včetně *r*, *l*); příklady:

před *n*: *polotno* (< *polot'ьno*), *t'omnyj* (< *t'em'něj* < *t'ьm'ьnъjъ*), *krasnyj* (< *kras'něj* < *kras'ьnъjъ*), *v'ernyj* (< *věr'ьnъjъ*), *vodnyj* (< *vod'ьnъjъ*) atd.;
před *d*: *pravda* (< *prav'ьda*), *kr'ivda* (< *kr'iv'ьda*);
před *r*: *tru* (< *t'ru* < *t'ьrъ*), *brať* (< *b'ьrat'ь*), *drať* (< *d'ьrat'ь*);
před *l*: *orla* (< *or'ьla*, ale nom. *or'ьlъ* > *or'el* > *or'ol*);
před *s*: *starca* (< *star'ьc'a*), *kupca*, *konca* (< *kon'ьc'a*);
před *š*: *morskoj* (< *mor'ьskъjъ*), *bratskij*;
před *š*: *staršij* (< *star'ьšъjъ*).

Stejně tak ztverdlo i pův. *ъ* sonans před týmiž konsonanty, srov. *m'ortvyj* (< *m'ьrtъjъ*), *čort* (< *čьrtъ*), *čornyj* atd.

Ztvrdnutí palatalizovaných konsonantů však nenastalo před labiálami, srov. *t'ma*, *prošba*, *bor'ba*, *svad'ba*, *l'ud'm'i*, a před velárami, srov. *Van'ka*, *r'et'ka* (< *r'ed'ka*), *baťka* atd.

Obdobně se nedepalatalizovalo před labiálami a velárami *ъ* sonans, srov. *p'ervyj*, *v'erba*, *v'erch* (nedostatek změny 'e v 'o ukazuje na déle trvající měkkost *r'*), ale *m'ortvyj* (ztvrdnutí před dentálou).

Depalatalizovaly se všechny konsonanty s výjimkou *l'*, srov. *vol'nyj*, *bol'šoj*, *pal'ca* atd., a do jisté míry i *n'*, srov. *men'šij*, *ženskij* (nedostatek změny 'e v 'o ukazuje na měkkost celé skupiny konsonantů), obdobně *smolenskij*; v některých případech se však *n'* depalatalizovalo, srov. *konca*, *kamennyj*.

K depalatalizaci docházelo i na konci slov, srov. *stolom* < *stolom'* (< *stol'om' b*). K podpoře této depalatalizace mohly přispět i tvaroslovné vlivy, srov. např. konc. *-om* (< *omъ*) v dat. plur; naopak obdobné tvaroslovné vlivy mohly podepřít i zachování měkkosti, srov. *s'em'*, *vos'em'*.

Tyto příklady depalatalizačních procesů neohrožily nijak měkkostní korelace v ruštině, ba naopak ji, jak již bylo řečeno, ještě upevnily.

Část východoslovanského území, totiž území ukrajinské, však zasáhla podstatná depalatalizace, a to depalatalizace konsonantů před *e* a dokonce i před *i*,⁹ srov. *ne budete*, *peče*, *hovoryty* atd. Zřejmě tu šlo o menší míru palatalizovanosti před těmito vokály. Obdobná depalatalizace před *e* nastala i v československé skupině,¹⁰ srov. *peče*, *veze*, *nebudete*, a před předními vokály i v polabštině a v bulharštině. V tomto posledním jazyce se palatalizace *e*-ového charakteru zachovala před 'a vzniklým z pův. *ě*, srov. *b'al*. V ukrajinštině se měkké rovněž zachovaly před pův. *ě* a před 'a vzniklým z nosového *ę*, srov. *d'id*, *mjaso*.

Depalatalizací *t'e* > *te* vznikl v ukrajinštině nový pár *te-t'ě*, ten však byl po změně *ě* > *i* a po předchozí depalatalizaci *t'i* > *ty*, vystřídán párem *t'i* — *ty*, srov. schematicky:

$$\begin{array}{cccccccc} t'i & t'ě & \downarrow t'e & t'a & \downarrow t'i \leftarrow t'ě & t'a & \downarrow t'i & t'a \\ ty & & \downarrow ta & & \downarrow ty & te & ta & te \quad ta \end{array}$$

Kromě toho je v morfologických typech pár *t'u* — *tu*. Je tedy v ukrajinštině zachována měkkostní korelace v slabikách s nejvyššími a nejnižšími vokály (*t'i* — *ty*, *t'u* — *tu*, *t'a* — *ta*). Relativní chronologie depalatalizace vyplývá z výše uvedeného schématu; je tedy takováto: 1/ *t'e* > *te*, 2/ *t'i* > *ty*; *t'ě* > *t'i*. Změna 'e' > 'o' nastala v ukrajinštině po depalatalizaci *t'e* > *te* (srov. *sestry*, *sester*), ale před depalatalizací *t'i* > *ty*¹¹ (srov. *ženyty* s *e* po *ž*, pod. jako *večer'a*, ale *čornyj*, *šostyj*, *pšono*).

V dalším vývoji ovšem došlo k rozložení měkkosti u labiál, srov. *mjaso*, *mjač*, *vjazaty*, *lubja* atd., takže se počet párů v ukrajinštině snížil a měkkostní korelace byla tak podstatně omezena. To se však již vymyká z chronologického rámce našich tezí.

Kromě této zásadní depalatalizace ukrajinské proběhly ještě některé další depalatalizační procesy na východoslovanském území. Patří sem např. ztvrdnutí měkkého *r'* v běloruském jazyce a značné části ukrajinských nářečí.¹² Ztvrdnutí je doloženo ze XIV. stol., jeho počátky však mohou být i starší. Ztvrdnutím *r'* > *r* byl zmenšen počet párů, v nichž se korelace mohla realizovat. Není možná bez zajímavosti připomenout, že *r'* ztvrdlo na tom území, kde byla tendence po vytvoření sonantního *r* (byť i s průvodním *y*-ovým polovokálem). Toto sonantní *r* (blízké svým charakterem vokálům) bylo bez jakéhokoli vztahu k měkkostní korelaci a mohlo přispět i ke ztrátě měkkosti u *r* konsonantického.

Depalatalizovaly se i původně měkké konsonanty, které byly mimo měkkostní korelaci. Tak např. na většině ruského území ztvrdly pův. měkké *š'*, *ž'*; doklady na to jsou již z počátku XIV. století (*slyšyš'*, *mežy*), což nevylučuje, že se změna provedla již ve stol. XIII. Naproti tomu si afrikáta *č'* zachovala na většině území svou měkkost. Později (v 2. pol. XV. stol.) ztvrdlo i *c'*. V některých dialektech a v ukrajinském jazyce si však zachovalo svou měkkost.

Doklady na to, že afrikáty si zachovávají déle svůj měkký charakter, jsou známy i z jiných jazykových území.

Než nebyly jen depalatalizace, nýbrž i další palatalizace. Tak v důsledku progresivní palatalizace¹³ vznikly jako varianty palatalizované veláry, srov. *Van'ka* > *Van'k'a*, *r'ed'ka* > *r'e'k'a*, *Ol'ga* > *Ol'g'a*, *boč'ku* > *boč'k'u*, *naver'chu* > *naver'ch'u* atd. Kromě toho se měkké veláry vyvinuly z pův. skupení *ky*, *gy*, *chy*, které daly *k'i*, *g'i*, *ch'i*. Jde tu, jak se zdá, o asimilaci velárního konsonantu k vokálu *y*, artikulovanému jako vysoká střední hláska proti tvrdému patru (palatu), čímž místo *k* zaznělo *k'*; *y* se pak po tomto měkkém *k'* (podle pravidel měkkostní korelace) změnilo v *i*. (Obdobné asimilace můžeme pozorovat v různých jazycích i před středním *a*, srov. např. slovenské *k'ámeň*, *k'ádi* atd., což vedlo v některých jazycích k dalším změnám, srov. francouzské *chat* [ša] < *cat* [kat] atp.) Dále se palatalizované *k'*, *g'*, *ch'* vyskytují v morfologických tvarech po odstranění alternací, srov. *ruk'e*, *nog'e*, *much'e*, *volk'i* atd. (v příp. *volk'i* může ovšem jít o tzv. akuzativ-nominativ a změnu *ky* > *k'i*). Někde mohlo dojít i k fonologizaci těchto palatálních variant. Např. palatalizovaný suffix *k'a* vzniklý progresivní palatalizací (*Van'k'a*) se mohl dostat v dialektech i k jiným substantívům, např. *Vofk'a*, čímž se *k'* osamostatnilo jako foném.

Zvláštní pozornosti si zaslouhuje vývoj *g* > *γ* > *h*, provedený na značné části východoslovanského území.¹⁴ Někteří lingvisté se domnívají, že jde už o praslovanskou izoglosu a o vlivy iránských jazyků na slovanštinu. Pokusíme se ukázat, že tomu tak není. Obdobná situace jako ve východoslovanských jazycích byla totiž i v československé skupině.¹⁵ Tu po změně *dz' > z'*, např. *noz'ě* > *noz'ě*, došlo ve fonologickém systému k jisté nevyváženosti, srov.

<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>	
<i>č</i>		<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>c'</i>		(<i>s'</i>)	<i>z'</i>

Tato systémová nevyváženost, mající i své důsledky v morfologických alternacích, srov. *ruka* — *ruc'e*, *múcha* — *múš'e*, ale *noga* — *noz'e*, byla systémovým předpokladem pro změnu *g* > *γ* > (*h*), *noga* > *noya* (> *noha*), *boga* > *boya* (> *boha*) atd. Vznikla tak alternace *γ* — *z*, *noya* — *noz'e*. Celý fonologický podsystém se pak rovněž vyrovnal:

<i>k</i>	<i>ch</i>	<i>γ</i>
<i>č</i>	<i>š</i>	<i>ž</i>
<i>c'</i>	<i>s'</i>	<i>z'</i>

Tytéž systémové podmínky byly i ve východoslovanských jazycích, srov. ukrajinské *nozi* (< *noz'ě*) a proto i *noha*. Na severu východoslovanského území nastalo velmi brzy morfologické vyrovnání typu *noga* — *nog'ě* a odpadla tak morfologická podmínka změny. Někdo by snad mohl namítnout, že v srbocharvátštině morfologická alternace *g* — *z* existuje, a přesto se změna *g* > *γ* > (*h*) neprovedla. Je to dáno tím, že srbocharvátský fonologický systém je sám velmi vyrovnaný, srov.

<i>p</i> — <i>t</i>	<i>b</i> — <i>d</i>
<i>k</i> — <i>c</i>	<i>g</i> — <i>đ</i> [<i>dž</i>]

To nás přivádí na myšlenku, že jednou ze základních podmínek byl přece jen sám tonologický systém. Morfologická alternace pak mohla tento vývoj buď podpořit a dát tak poslední podnět, nebo po odstranění alternace zabrzdit (nedat poslední podnět). Potvrzovala by to i situace v dolní lužičtině. Tu na rozdíl od horní lužičtiny (která má protetické *v* a v níž se změna $g > \gamma > h$ provedla) se tonologický systém doplnil o protetické *h*, a tím ke změně rovněž nedošlo.

Z toho, co bylo řečeno vyplývá, že na východoslovanském území byly původně tytéž systémové podmínky pro změnu $g > \gamma > h$ jako v československé skupině. V češtině změna nastala zcela evidentně až na sklonku století XII. a na počátku stol. XIII.; v Kosmově kronice z r. 1125 jsou jen tvary s *g*, jedním z prvních dokladů na frikativní hlásku je jméno *Bohuslaus* z r. 1169 (jde-li ovšem skutečně o zápis pořízený Čechem); hojnější doklady jsou ze XIII. stol. Můžeme se proto ne zcela bezdůvodně domnívat, že obdobná situace byla i na východoslovanském území. Skutečně zcela evidentní doklady na frikativní hlásku nejsou starší než ze stol. XIV., srov. *haliciensis* (1375); stejné svědectví dává i psaní *kg* (cyrilicí *kr*) pro *g*, srov. *скиркгаило* (1387), *квалтъ* (1388), neboť psané *r* se tehdy na daném území četlo již jako *h*. To ovšem nevylučuje, že změna je o něco starší než stol. XIV. Přihlédneme-li totiž i k dokladu *ωσποδα* (1151) místo *ροσποδα* (psaní *s* o bez *g* předpokládá výslovnost *γospodar'a*) a srovnáme ho s českým dokladem *Bohuslaus* (1169), pak můžeme říci, že i na východoslovanském území změna nastávala přibližně ve stejné době, tj. ve století XII.—XIII. Stejnost systémových podmínek ukazuje i zachování *g* ve skupině *zg*, a to jak v československé skupině (*mozg*, *mizga*, *rážga*), tak i na východoslovanském území (srov. např. běloruské *mazgi*, *rozgi*¹⁶), jak ukázali pro československé území autor tohoto článku a R. Krajčovič a pro širší slovanské území včetně východoslovanských jazyků E. Décaux¹⁷. Systémový vztah *zg* a *ždž*, projevující se např. v československé skupině, vyplývá ze schématu:

$$\begin{array}{l} k \text{ (zg)} \quad ch \quad \gamma \\ \text{č (ždž)} \quad \text{š} \quad \text{ž} \end{array}$$

Je proto třeba názory o tom, že změna $g > \gamma > h$ je starý praslovanský dialektismus, podmíněný nadto vlivem cizích jazyků, ze zásady odmítnout.

Stojí za povšimnutí připomenout ještě některé další změny v souhláskovém systému způsobené zánikem jerů. Je to především neutralizace znělosti a palatalizovanosti u párových konsonantů. Po zániku jerů byly totiž možné u párových konsonantů zavírajících slabiku 4 kombinace distinktivních rysů, a to neznělá nepalatalizovaná (*p*), znělá nepalatalizovaná (*b*), neznělá palatalizovaná (*p'*), znělá palatalizovaná (*b'*), schematicky:

$$\begin{array}{cc} p & \text{---} & p' \\ | & & | \\ b & \text{---} & b' \end{array}$$

V koncové pozici se tu projevila tendence k odstranění příznakových členů, a to především konsonantu *b'*, který se vyznačoval jak znělostí, tak palatalizovaností. Můžeme tu pozorovat dva směry vývoje: buď zanikla palatalizovanost a zachovala se znělost, tak je tomu na značné části ukrajinského území, nebo se zachovala palatalizovanost a byla odstraněna znělost, tak tomu bylo

původně na většině zbývajícího východoslovanského území; můžeme si to ukázat schematicky na slově *krov'* (< *krъvъ*):

↓ *krov'* → *krov* → *krou* (ukrajinsky)
 ↓ *krof'* (jinde)
 ↓ *kroř* (další vývoj)

Jak je vidět, zůstává na konci zavřené slabiky rozlišen maximálně jen jeden pár distinktivních rysů (případně se neutralizují oba, jak ukazuje další vývoj).

Bilabiální *w* se pak zachovalo jen tam, kde došlo k rané depalatalizaci koncových konsonantů, jak ukazuje vývoj ukrajinský. Není zcela vyloučeno, že obdobně tomu bylo i na československém území ve východních Čechách a na středním Slovensku. (Není to jistě zákonitost, ale přece jen jakási vývojová tendence.) Nelze tedy ani diferencii *v* labiodentálního a bilabiálního promítat do praslovanštiny.

Na rozhraní konsonantického a vokálního systému jsou tzv. sonanty. O vývoji skupin *tort*, *tolt* jsme se stručně zmínili již na počátku a nehodláme v těchto stručných tezích tuto problematiku dále rozvíjet. V praslovanských skupinách *tъrt*, *tъtr*, *tъlt* (s *tъlt* splynula na ruském území i skupina *tъlt*, pod. jako *tělt* splynulo s *tolt*) vzniklo v průběhu praslovanského vývoje *ʀ*, *ʁ* sonans s průvodním vokálem jerového charakteru a utvořil se tak jakýsi druh diftongu s vrcholem na druhém komponentu, tedy *ʀʀ*, *ʁʀ*, *ʁʁ* (příp. *ʀʁ*, *ʁʁ*, *ʁʁ*). Po zániku jerů v jiných pozicích se průvodní první komponent diftongu ztotožnil s existujícími vokály¹⁷ a vznikla tak stejně jako jinde normální zavřená slabika *or*, *er'*, *ol*. (O depalatalizaci *r'* ve skupině *er'* bylo pojednáno výše, srov. *m'ortvyj*, ale *p'er'vyj*). Na části východoslovanského území vznikl průvodní vokál i za sonantou, srov. *ʀʀʁ*, *ʁʀʁ*, *ʁʁʁ*, takže vzniklo při odstraňování průvodních vokálů tzv. druhé plnohlási, srov. *stʀʀʀ* > *stolob*, pod. *v'er'ovka*, *v'er'och* atp.

Po zániku jerů se vytvořily i nové neslabičné sonanty, v české lingvistice¹⁸ tradičně označované jako tzv. pobočné slabiky (i když o pravé slabiky tu nejde), srov. *žizn'*, *mysl'*, *n'esl*, *um'erl*, *s'estr*, *v'ětr*, *krvi*, *sl'za*, *jablko*, *glati*, *l'ňanoj*, *ržanoj* atp.

Vývoj tu byl různý. Někdy tzv. pobočná slabika zůstala, srov. *žizn'*, *mysl'*. V participiu *l*-ovém odpadlo koncové *l*, srov. *n'os*, *um'er*. V gen. plur. vzniklo analogií podle jerových střídnic pohybné *e*, *o*, srov. *s'est'or*; obdobně tomu bylo někdy i v nom. sg., srov. *v'et'er*, *ogon'*. V typech *krv'i*, *sl'za*, *jablko* vzniklo *o*, *e* za sonantou,¹⁹ srov. *krov'i*, *sl'eza*, *gr'emač*, *krovavyj*, *jabloko*, *glotač*. V ukrajinštině a v běloruštině tu byl náběh ke vzniku sonantního *ʀ*, *ʁ* s průvodním vokálem *y*-ovým, tedy *ʀʀ*, *ʁʁ*, příp. *ʀʁ*, *ʁʁ*. V dalším vývoji se *ʀʀ*, *ʁʁ* změnilo na *ry*, *ly*, srov. ukraj. *kryvavyj*, *jablyko*, *hlytaty*, *hrymity*, *tryvoha*, bělorus. *kryvavy* || *kirvavy*, *tryvoha*, *hlytač*, *dryžac* „drožat“ atd. Ukrajinský a běloruský stav připomíná dobře situaci ve staré češtině a v slezskomoravských (lašských) dialektech českého jazyka, srov. např. slezskomorav. okrajové *kʀvavy* || *kʀvavy*. Obdobné znění je třeba postulovat i pro běloruštinu a ukrajinštinu, tj. *kʀvavyj* || *kʀvavyj*, jak o tom svědčí běloruské a ukrajinské kolísání.

Pobočná slabika se sonantou na počátku se buď zachovala, srov. *l'n'anoj*, *ržanoj*, nebo byla odstraněna, srov. *il'n'anoj*, *ol'n'anoj*, *oržanoj*; obdobně je tomu ve slovenštině.

Jednou z velmi závažných a zároveň nejméně propracovaných otázek ve vývoji ruského jazyka i všech východoslovanských jazyků je ztráta kvantity.²⁰ Pokusíme se proto podat přehledný nástin vývoje kvantity na východoslovanském území ve srovnání s vývojem v jiných slovanských jazycích, a to zejména v československé skupině.

Jak je všeobecně známo, byly v pravoslovanštině čtyři krátké vokály, a to

ь ъ
е о

a několik dlouhých vokálů, původně rovněž čtyři

и у
ѣ а

a po monoftongizaci diftongů pět

и у 'u/u
ѣ а

Ve staré slovenštině hlaholské redakce tvořily dlouhé vokály dokonce zcela pravidelný systém, v němž zadním *y*, *u*, *a* odpovídaly přední *i*, *ü*, *ä*.²¹ Kromě toho byly ještě dlouhé nosové hlásky *ɣ* a *ɸ*. Po zániku nosovek přibyl na východoslovanském území k normálním dlouhým hláskám ještě vokál *ā*. Dlouhé i krátké vokály byly od sebe odlišeny nejen kvantitou, nýbrž i kvalitou, čistá kvantitativní korelace tedy vlastně neexistovala. Na konci praslovanského období a na počátku samostatného vývoje jednotlivých skupin slovanských jazyků však došlo ke krácení dlouhých vokálů a k prodloužení krátkých. Tím se počet vokálů začal zvětšovat.

Krácení nastávalo ve víceslabičných slovech všude, srov. *mālinā* > *malina*, *jāgodā* > *jagoda* atd. Byly však pozice, v nichž krácení nenastávalo; uvedeme si na to příklady z československé skupiny, kde je situace přehlednější.²² Krácení tu nenastávalo:

a) ve slovech dvojslabičných před přízvukem, srov. *trāva*, *vīno*, *mūka* (> *mouka*) atd., a to na celém území; obdobně tomu bylo i v polštině, srov. pol. *mąka* (ale *ręka*), pol. dial. *trāva* atd.

b) ve slovech dvojslabičných s intonací akutovou, srov. *vrāna*, *slāva*, *jāma*, *miera* (> *míra*) atd.; toto zachování délky je důsledné jen na západnějším území československé skupiny (v Čechách); na východnějším území (Morava, Slovensko) jsou i četné doklady krácení, srov. *březa*, *jama*, ale *miera* (s délkou); obdobně je tomu i v polštině, srov. *słoma*, *wrona*;

c) v slovech trojslabičných před přízvučnou krátkou, srov. *útroba* (< *ōtroba*), *národ* (< *nārodъ*).

Ve všech ostatních případech tedy ke krácení i v československé skupině došlo. Toto krácení však bylo ve své podstatě procesem čistě fonetickým. Fonologická kvantita v pozdní pravoslovanštině, jak již bylo řečeno, vlastně neexistovala. Provedením krácení a zejména pak prodloužením původně krátkých vokálů byly dány předpoklady k obnovení fonologické kvantity. V důsledku krácení se především fonologicky osamostatnilo *o*, srov. *ženā* > *žena*, ale *město*, tedy *ā* — *ǎ* > *a* — *o*. Pod novým akutem se toto *o* zdloužilo, srov. *vōla*, *nārōd* (východoslov.) atd. Vznikla tak opozice *o* — *ō*. Toto nové *ō* bylo

foneticky zavřenější, užší a vytvořilo tak zároveň protiklad k stejně úzkému, zavřenému *ě*. Byly tedy na východoslovanském území dvě zcela zřejmé dvojice krátkých a dlouhých vokálů, totiž *e — ě* a *o — ô* (Nadto *ě* mělo nepochybně i svou krátkou variantu, např. v koncové pozici; byla to však fonologická varianta dlouhého vokálu.) Kdybychom je chtěli stejně označit a zároveň podle běžných ruských zvyklostí naznačit jejich zavřený charakter, byly by to dvojice *e — ê*, *o — ô*. Protože měly kromě kvantivy i svůj kvalitativní příznak, totiž užší výslovnost, nebyly to také zcela čisté kvantitativní dvojice. Na západoslovanském (a zejména pak na československém) území k tomu přistoupily i další dvojice vzniklé v důsledku stahování, srov. *dobraja dobra* > *dobrá — dobra*. Tím byla fonologizace kvantivy dovršena. Na východoslovanském území však stahování nenastalo.²³ Bylo to způsobeno důslednějším zachováváním praslovanského zákona otevřených slabik (srov. vznik plnohlási, raný zánik nosovek). Tím se ovšem fonologizace kvantivy nemohla výrazněji podpořit. Nadto vznik měkkostní korelace a s ním souvisící vzrůst konsonantických fonémů byl nepříznivý rozšiřování počtu vokalických fonémů. Byl tedy po zániku nosovek (v době zániku jerů a vznikání měkkostní korelace) na východoslovanském území tento vokalický systém

$$i/\bar{i} \quad y/\bar{y} \quad u/\bar{u} ('u' \bar{u})$$

b	ɸ	(ultrakrátké v likvidaci)
---	---	---------------------------

$$e - \hat{e} \quad o - \hat{o}$$

$$\bar{a} / \bar{a} \quad a / \bar{a}$$

Po zániku jerů a ztrátě fonologické platnosti *y*, *ä* vznikl tento systém

$$i/\bar{i} \quad u/\bar{u}$$

$$e - \hat{e} \quad o - \hat{o}$$

$$a / \bar{a}$$

V něm je fonologicky platná kvantita jen ve středových hláskách, prováděna ovšem i dodatečným kvalitativním příznakem. U nejnižšího a nejvyšších vokálů je kvantita dána jen pozicí ve slově (např. na konci slova byla jen krátkost, v přízvučných slabikách za starý i nový akut byla jen délka). To pak mohlo vést i k úplné fonetické ztrátě kvantivy a přehodnocení vztahu kvantitativního v dvojicích *e — ê*, *o — ô* na vztah jen kvalitativní. Tím pak vznikl systém

$$i \quad u$$

$$\hat{e} \quad \hat{o}$$

$$e \quad o$$

$$a$$

V něm mohly být *ê*, *ô* po jistou dobu i foneticky delší.

Poznámka. To, že takový systém je docela dobře možný, ukazuje zkušenost dialektologická. Např. v nářečích českého jazyka na Moravě (obec Blučina a okolí, jižně od Brna) existuje systém

$$i/\bar{i} \quad u/\bar{u}$$

$$e \quad o$$

$$\hat{e} \quad \hat{a}$$

$$a$$

kde rovněž je fonologicky relevantní kvantita jen u dvou členů \acute{e}, \acute{a} , srov. *hlápe stréc, koháti sš na lókách* „kohouti jsou na loukách“, u členu nejnižšího není vůbec a u členů nejvyšších je poměrně řídká a je, jak se zdá, vázána jen na jisté morfologické pozice.

Kdybychom se ovšem domnívali, že i v jiných pozicích (kromě vokálů *e*-ových a *o*-ových) mohlo dojít po zkrácení dlouhých vokálů a ztrátě intonačních rozdílů k dočasné fonologizaci kvantity, pak by výchozí systém (těsně po zániku jerů) vypadal takto:

$$\begin{array}{cc} i - \acute{i} & u - \acute{u} \\ e - \acute{e} & o - \acute{o} \\ a - \acute{a} & \end{array}$$

Páry nejvyšší a nejnižší by ovšem byly jen nepatrně fonologicky zatíženy a sotva by se v nich našla dvojice slov, která by se lišila jen rozdílem kvantity. Pak by se ovšem v době zániku kvantity dlouhé vokály pod přízvukem dobře začlenily do nového systému souvisícího s dynamickým přízvukem — přízvukně byly totiž většinou dlouhé, za starý i nový akut byla délka — a nečetné přízvukně krátké a zkrácené (pod cirkumflexem) by se tomuto pravidlu postupně přizpůsobily. Nepřízvukně vokály byly již v důsledku praslovanského krácení většinou krátké (pokud tu ovšem nedošlo jako v jihoruském (ukrajinském) *kaměň* k náhradnímu dlužení po zániku jerů). Při tomto postupu zániku kvantity by se foneticky blízké vysoké i nízké zcela ztotožnily, *e-é, o-ó*, které se kvalitativně více lišily, by se změnily v samostatné fonémy. Výsledný systém by byl stejný, jak bylo uvedeno výše, totiž

$$\begin{array}{cc} i & u \\ \acute{e} & \acute{o} \\ e & o \\ a & \end{array}$$

Existenci dlouhých vokálů po zániku jerů nám dobře dotvrzují staroruské památky,²⁴ srov. *камѢнь, учитѢль* (1164), *воовьця* (1266), *воотця* (1307). Ostatně takovýto stav, totiž dlužení *e* a *o* před slabikou, v níž zanikl jer, je dobře potvrzen i dalším vývojem v ukrajinštině, srov. *kon'ь > kôn', noč'ь > nôč', p'eč'ь > p'ěč'* atd. Dlužení tu nastalo v době zániku jerů, tedy ve 2. pol. XII. stol. V době dlužení ještě nebyla provedena depalatalizace vokálů před *e*, tj. *p'e > pe*, neboť *p'e* se dluží na *p'ě* (*p'ě*). Protože však změny tohoto zdluženého *ó* a *é* na *yo, ye* a potom dále *yo > ye > ye > ü > i* se dály v následujícím období, je třeba předpokládat kvantitu na ukrajinském území ještě po celé století XIV. Pro XIII. stol. a počátek stol. XIV. (1307) je přímo dosvědčena graficky.

Na vlastním ruském území však musíme ve XIV. stol. počítat již s úplnou ztrátou fonologické kvantity, neboť tam se již v té době začínají projevovat jevy souvisící se zdůrazněním dynamického přízvuku, totiž tzv. akání patřící do širší kategorie redukce nepřívukných vokálů. Je-li zánik jerů (vyplývající přímo z tendence po fonologizaci kvantity) na sklonku stol. XII., redukce vokálů ve stol. XIV., musíme na severnějších územích východoslovanského teritoria počítat se ztrátou kvantity ve stol. XIII.

Vznik měkkostní korelace (a s tím spojené zvětšení počtu konsonantických

fonémů), ztráta kvantity (a s tím spojené zmenšení počtu vokalických fonémů), zánik intonačních rozdílů a zesílený dynamický přízvuk jsou jevy, které spolu těsně souvisejí.

Podíváme-li se na věc ze širšího srovnávacího pohledu, vidíme, že ztráta kvantity na slovanském území postupuje od severovýchodu k jihozápadu. Na ruském severovýchodě nastala, jak jsme viděli, již ve stol. XIII., v ukrajinštině na sklonku stol. XIV., v polštině ve stol. XV. a na okrajových úsecích československého území (v tzv. dialektech slezskomoravských neboli lašských a v dialektech východoslovenských) na sklonku stol. XVI. a počátku stol. XVII. Na každém z jmenovaných území má své vlastní (byť i obdobné) vnitřní předpoklady, vzájemné vlivy je tu však třeba rovněž předpokládat. Tak ztráta kvantity na východoslovenském území mohla podpořit ztrátu kvantity v polštině. Politické poměry v XV. stol. byly takovému vlivu příznivé, část východoslovenského území byla součástí polsko-litevského státu a poměrně značné procento polské šlechty žilo na tomto výhodném území a byla tak dána možnost k přenášení artikulačních návyků ukrajinských a běloruských (dynamický přízvuk, kvantita vázaná na přízvuk) do výslovnosti polštiny. Není vyloučeno ani to, že zesílení přízvuku na předposlední slabice je výsledkem kompromisu mezi přízvukem na první slabice (nebo přízvukem kolísajícím mezi první a předposlední slabikou) a přízvukem volným. Pokud pak jde o kvalitu, vnitřní předpoklady v polštině samé (změna kvantitativních rozdílů v kvalitativní, zachování měkkostní korelace, a tedy „konsonantičtější“ charakter jazyka), byly ztrátě kvantity příznivé. Obdobně zesílený dynamický přízvuk na předposlední slabice zobecněl i na pohraničním území česko-polském a slovensko-polském a přinesl s sebou rovněž jako důsledek ztrátu kvantity. Je rovněž pozoruhodné, že oba pomezí dialekty si zachovaly déle než ostatní měkkostní korelaci, a tedy jako „konsonantičtější“ dialekty byly přístupnější zániku kvantity (příznaku to čistě vokalického).

Se zesíleným dynamickým přízvukem je spojena i redukce nepřízvučných vokálů, jejíž jeden typ je znám jako tzv. akání.⁵² Je doložena historicky ze XIV. a XV. století. srov. въ отсутѣвшии земли (1339), брашевая, шагатея (1389, *Broševaja, Šagot'* názvy vesnic) гадина „godina“ (1383), з абою сторонь (1478) atd. Vysoké vokály byly přitom jen zkráceny na krátké *i*, *u*, kdežto *e*, *o*, *a* splynuly v redukovaném zvuku α , vyskytujícím se ve dvou variantách, přední $\ddot{\alpha}$ (po měkkých konsonantech) a zadní α (po tvrdých konsonantech). Nepřízvučný vokalismus vypadal tedy takto:

$$\begin{array}{cc} i/\ddot{i} & u \\ \ddot{\alpha}/\alpha & \end{array}$$

Zadní varianta redukovaného vokálu α buď zůstala jako redukovaná hláska, srov. *vada*, nebo přešla v *a*, srov. *vada*. Přední varianta $\ddot{\alpha}$ se v dalším vývoji buď zúžila a přešla v zavřené ϵ nebo v některých dialektech dokonce v *i*, nebo zůstala širokou a změnila se v *a*, srov. *n'ěsu*, *n'isu*, *n'asu*.

Při tomto vývoji se projevovaly různé asimilační a disimilační tendence. Zvláštní pozornost lingvistů byla věnována první předpřízvučné slabice. V této pozici se redukovaný vokál zpravidla ztotožnil s některým známým vokálem, např. zadní varianta α přešla v *a*. V tzv. disimilačním typu se tento přechod uskutečnil jen před vysokými vokály, kdežto před *a* zůstalo v důsledku

disimilační tendence zachováno α , tedy archaický typ, srov. *stalu*, ale *vada*. Takovéto zachování archaismu v disimilační pozici je známo i z morfologie, např. v slezskomoravských (lašských) dialektech na středním Opavsku se archaická konc. *-och* v lok. plur. drží jen v pozici po slabice s *-a-*, v jiných pozicích zobecněla produktivní konc. *-ach*, srov. *sedlakoch, vratoch, zahradoch*, ale *synkach, plotech, kozach, hus'ach, oknach*. Obdobně je tomu místy (jižně od Ostravy) i v dat. plur., srov. *ofcum, kozum*, ale *kurom, hus'om*. Je tedy i zachování redukované výslovnosti typu *vada* v disimilační pozici důkazem toho, že jde o archaický typ, a tedy že i tzv. akání má svůj původ v redukcii vokálů. Tím také padají různé domněnky o tom, že výslovnost *o* jako [a] je praslovanským archaismem.

Není naším úkolem se zabývat dalšími osudy redukovaného vokálu a jeho nahrazováním vokály neredukovanými. To je věci speciálních studií věnovaných jen těmto problémům (*akání, ikání, jakání*, disimilační a asimilační typy atd.). Příčiny redukce pak je třeba hledat v těch vývojových tendencích, o nichž jsme mluvili dříve v souvislosti s kvantitou, především pak v zesíleném dynamickém přízvuku a zvýrazněném konsonantickém charakteru jazyka. V jádru území, kde je zachováno tzv. disimilační akání, byly zřejmě tyto rysy provedeny v maximální míře. Zůstává otázkou, zda kromě těchto vnitřních příčin nepůsobily i faktory vnější. Na východoruském jazykově smíšeném území by takový vnější podpůrný vliv nebyl nic neočekávaného.

Shrnutí. Vývoj skupin *tor^o, tol^o, ter^o* a zánik nosovek jsou sice důležitými znaky východoslovanskými, neznamenají však po stránce systémové žádnou změnu praslovanského stavu. Ten trvá vlastně až do zániku jerů. Jsou tedy rané, tzv. „drevneruské“ památky vlastně památkami pozdně praslovanskými s dialektickými rysy východoslovanskými (obdobně jako pův. památky staroslověnské jsou rovněž pozdně praslovanské s dialektickými rysy jihoslovanskými). Vlastní praruský stav s typicky rozvinutou měkkostní korelací vzniká až po zániku jerů, tj. na rozhraní XII. a XIII. století. Zánik jerů byl způsoben prosazující se tendencí po obnovení fonologické kvantity (na Rusi poněkud opožděné). Vznik měkkostní korelace a s tím spojené zvýšení počtu konsonantických fonémů (a tedy i „konsonantičtější“ charakter jazyka) pak začaly působit proti fonologizaci kvantity. Na ukrajinském území sice ještě nastává tzv. náhradní dloužení v zavřených slabikách, ale tu se, jak známo, projevila na rozdíl od ostatního východoslovanského území i dosti silná tendence depalatalizační. Na celém východoslovanském teritoriu se pak po vzniku měkkostní korelace začínají ztrácet intonační rozdíly u vokálů, zesiluje dynamický přízvuk a kvantita se začíná pomalu vázat na přízvuk. Na severovýchodě východoslovanského území fonologická kvantita zanikla, jak se zdá, v průběhu XIII. stol., na ukrajinském území pak na sklonku stol. XIV. (v polštině v XV. a v okrajových dialektech československé skupiny na rozhraní XVI. a XVII. stol.). Věnovali jsme pozornost i ostatním změnám vokalickým (*'ä > 'e, 'e > 'o*) a konsonantickým (predevším změně *g > γ > h* a depalatalizacím) včetně vývoje sonant a přihlíželi jsme přitom i k relativní chronologii změn a jejich systémovému sepětí.

Přibližná relativní (a do jisté míry i absolutní) chronologie jednotlivých změn:

IX./X. stol. vývoj skupin *tor^o, tol^o, ter^o*
 zánik nosovek a vznik *ä*

krácení dlouhých a dloužení
krátkých vokálů (tendence
k fonologizaci kvantity);
vznik δ

XII./XIII.	zánik jerů a vznik měkkostní
korelace souhláskové
$t^hrt > tert$ atd.
depalatalizace konsonantů
ve skupinách souhláskových
změna $g > \gamma > h$	náhradní dloužení
v ukrajinštině
ukrajinská depalatalizace
před e
ukrajinská depalatalizace
před i (počátek)
XIII.	změna $'e > 'o$ a ztvrdnutí
\check{s}', \check{z}'
ztráta kvantity v ruštině	ukrajinská depalatalizace
před i (další postup)
ukrajinské změny $\check{e} > i$
a $\check{e} > \check{i}e$ (počátek)
XIV.	redukce nepřívzvučných vokálů
v ruštině	ukrajinské změny $\check{e} > i$
a $\check{e} > \check{i}e$ (pokračování)
změny δ ($\psi o, \psi e, \check{i}e, \check{u}, i$)
ztráta kvantity v ukra-
jinštině
XV.	ztvrdnutí c'	

POZNÁMKY

¹ Jako základní literatura mohou posloužit tyto práce z historického vývoje ruštiny a z dialektologie:

V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskva 1965

V. V. Ivanov, *Istoričeskaja grammatika russkogo jazyka*, Moskva 1964

M. A. Sokolova, *Očerki po istoričeskoj grammatike russkogo jazyka*, Leningrad 1962

S. B. Bernštejn, *Očerki sravnitel'noj grammatiki slavjanskich jazykov*, 1961

P. F. Filin, *Obrazovanije jazyka vostočnych slavjan*, Moskva, Leningrad 1962

R. I. Avanesov, *Očerki russkoj dialektologii*, Moskva 1949

P. S. Kuznecov, *Russkaja dialektologija*, Moskva 1960

Russkaja dialektologija (pod red. R. I. Avanesova a V. G. Orlové), Moskva 1964

V. G. Orlova, *Istorija affrikat v russkom jazyke s obrazovanijem russkich narodnych govoro-
rov*, Moskva 1959

Stále si ještě zachovávají svou cenu i starší předválečné práce, a to

N. N. Durnovo, *Očerki istorii russkogo jazyka*, Moskva – Leningrad 1924,

a zejména první strukturalisticky pojatá studie, kterou napsal

R. Jakobson, *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres
langues slaves*, TCLP II, Praha 1929

Další literaturu viz v uvedených základních pracích. – Základní bibliografie z historie
ruského jazyka i ostatních východoslovanských jazyků je obsažena v sborníku *Jazyki
narodov SSSR, I, Indoevropskije jazyki*, Moskva 1966, str. 117–120, 152–153, 193

² Srov. E. Pauliny, *Fonologický vývin slovenčiny*, Bratislava 1963, s. 60

³ Srov. V. V. Ivanov, op. cit. s. 171–177

⁴ Srov. V. V. Ivanov, op. cit. s. 174

⁵ Srov. A. Lamprecht, *Vývoj fonologického systému českého jazyka*, Brno 1966

⁶ Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 135–137

⁷ Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 130–135, V. V. Ivanov, op. cit.
s. 189–196

- ⁶ Srov. obdobnou situaci i v češtině; viz A. Lamprecht, op. cit. s. 35–36; ruské doklady jsou na různých místech ve výše citovaných pracích
- ⁷ Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 129, i jiné cit. práce
- ¹⁰ Srov. A. Lamprecht, op. cit. s. 54–64
- ¹¹ Srov. I. K. Beloded, M. A. Žovtobrjuch, *Ukrajinskij jazyk*, cit. sb. Jazyki narodov SSSR, I, Indoevropskije jazyki, s. 132; tu na s. 152–153 základní bibliografie týkající se ukrajinského jazyka
- ¹² Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 163, i jiné cit. práce
- ¹³ Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 113–115, 129
- ¹⁴ Srov. V. V. Ivanov, op. cit. s. 58–60, M. A. Sokolova, op. cit. 80–82
- ¹⁵ Srov. A. Lamprecht, *Vývoj fonologického systému českého jazyka*, Brno 1966, s. 51–53; dále R. Krajčovič, *Zmena g > γ > h v západoslovanskej skupine*, *Slavia* 26, 1957, s. 341–357; R. Krajčovič, *Spoluhlásková skupina zg v slovenčine a češtine*, *Slavia* 26, 1957, s. 514–516; E. Décaux, *Le passage de g à h et le groupe zg*, *RÉS XXXIV*, s. 46n.
- ¹⁶ Srov. N. V. Birillo, M. G. Bulachov, M. R. Sudnik, *Beloruskij jazyk*, cit. sb. Jazyki narodov SSSR, I, Indoevropskije jazyki, s. 162; tu na s. 193 základní bibliografie týkající se běloruského jazyka.
- ¹⁷ Srov. V. V. Ivanov, op. cit. 181–184; V. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 107–108
- ¹⁸ Srov. F. Trávníček, *Historická mluvnice československá*, Praha 1935
- ¹⁹ Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 109–111; V. V. Ivanov, op. cit. s. 184–186; M. A. Sokolova, op. cit. s. 43–45
- ²⁰ O kvantitě bohužel nebývá v historických mluvnicích ruských souborně pojednáváno; jedinou výjimkou je ukrajinské dloužení *e*, o před slabikou se zaniklým jerem; V. V. Ivanov ve své jinak průkopnické práci odbývá otázku kvantity dokonce v poznámce na s. 128 a odkazuje na krácení všech dlouhých do praslovantštiny; není ovšem daleko od pravdy, předpokládáme-li, že praslovantština trvala u východních Slovanů až do zániku jerů ve XII. stol.; krácení pak podle nás nastalo v ruštině ve stol. XIII.
- ²¹ Srov. A. Lamprecht, *Několko zamečanij o razvitii fonetičeskoj sistemy praslavjanskogo jazyka*, Sborník prací fil. fak. Brno, A 4, 1956, s. 17–23
- ²² Srov. F. Trávníček, *Historická mluvnice*, op. cit. s. 246–277; dále M. Komárek, *Hláskosloví*, *Historická mluvnice česká 1*, Praha 1962, s. 28–37; A. Lamprecht, *Vývoj fonolog. systému*, op. cit. s. 16–18, 49
- ²³ Srov. R. Krajčovič, *O příčinách vzniku západoslovanskej kontrakcie*, *Slavica Pragensia IV*, 1962, s. 111–115
- ²⁴ Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. s. 127; I. K. Beloded, M. A. Žovtobrjuch, *Ukrajinskij jazyk*, op. cit. s. 124
- ²⁵ Srov. V. I. Borkovskij, P. S. Kuznecov, op. cit. 146–157; V. V. Ivanov, op. cit. 211–227; dále *Russkaja dialektologija*, op. cit. s. 36–68

ТЕЗИСЫ О ФОНОЛОГИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ПРАРУССКОГО

В настоящей статье делается попытка дать основные тезисы о развитии русской фонологической системы начиная с рубежа общеславянского и прарусского периодов вплоть до грани XIV—XV вв.

Развитие групп звуков *tort*, *tolt*, *telt* и падение носовых являются, правда, важными особенностями восточнославянской языковой области; тем не менее, в отношении системы они не представляют собой никакого существенного изменения общеславянского состояния, которое, собственно говоря, продолжает существовать до падения редуцированных. Следовательно, ранние, т. наз. древнерусские, памятники являются, по существу, общеславянскими памятниками позднего периода с восточнославянскими диалектными чертами (подобно тому как первоначальные старославянские памятники являются также общеславянскими памятниками позднего периода с южнославянскими диалектными чертами). Собственно прарусское состояние с типичной для него развернутой корреляцией мягкости начинается только после падения редуцированных, т. е. на грани XII—XIII вв. Падение редуцированных было вызвано прогрессирующей тенденцией к восстановлению фонологической долготы (на русской территории с некоторым опозданием). Возникновение корреляции мягкости и связанное с ней увели-

чение количества согласных фонем (а следовательно, также „более консонантный“ характер языковой структуры) начали впоследствии противодействовать фонологизации долготы. На украинской территории, правда, еще происходит т. наз. заместительное удлинение в закрытых слогах, но здесь, в отличие от других славянских территорий, сказалась, как известно, также довольно выразительная тенденция к депалатализации. На всей восточнославянской территории после возникновения корреляции мягкости начинают исчезать различия в интонации гласных, усиливается динамическое ударение и долгота постепенно начинает оказываться в зависимости от ударения. На северо-востоке восточнославянской территории фонологическая долгота исчезла, по всей вероятности, в течение XIII в., на украинской же территории в конце XIV в. (в польском в XV в., а в окраинных диалектах чехословацкой языковой группы на грани XVI и XVII вв.). В тезисах уделяется внимание изменениям гласных ('*ā* > '*e*, '*e* > '*o*) и согласных (прежде всего переходу *g* > *γ* > *h* и депалатализациям), а также развитию сонантов. Одновременно учитываются также относительная хронология изменений и их взаимные системные отношения.

Приблизительная хронология отдельных изменений (относительная, а в известной мере и абсолютная):

IX—X вв.	развитие групп звуков <i>tor^ot</i> , <i>tol^ot</i> , <i>ter^ot</i>
падение носовых и возникновение <i>ā</i>
сокращение долгих и удлинение кратких гласных
(тенденция к фонологизации долготы); возникновение <i>ō</i>	
XII—XIII вв.	падение редуцированных и возникновение корреляции согласных по мягкости
<i>i^hrt</i> > <i>tert</i> и т. п.
депалатализация согласных в группах согласных
переход <i>g</i> > <i>γ</i> > <i>h</i> | заместительное удлинение в украинском

украинская депалатализация перед <i>e</i>

украинская депалатализация перед <i>i</i>
(начало) |
| XIII в. | переход ' <i>e</i> > ' <i>o</i> и отвердение <i>š</i> ', <i>ž</i> '
утрата долготы в русском | украинская депалатализация перед <i>i</i>
(продолжение)
изменение <i>ě</i> > <i>i</i> и <i>ě</i> > <i>ie</i>
в украинском (начало) |
| XIV в. | редукция неударяемых гласных в русском | изменение <i>ě</i> > <i>i</i> и <i>ě</i> > <i>ie</i>
в украинском (продолжение)
изменения <i>ō</i> (> <i>yo</i> , <i>ye</i> , <i>ŷe</i> , <i>ŷi</i> , <i>i</i>)
утрата долготы в украинском |
| XV в. | отвердение <i>c</i> ' | |

